

ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ ПЕДАГОГІЧНОЇ КОМУНІКАЦІЇ ЯК ПРОФЕСІЙНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ВИКЛАДАЧА В ІНКЛЮЗИВНОМУ ОСВІТНЬОМУ СЕРЕДОВИЩІ

Гарасюк Д. М.

старший викладач кафедри освітніх педагогічних технологій

ПВНЗ «Академія рекреаційних технологій і права»

вул. Карбишева, 2, Луцьк, Волинська обл., Україна

orcid.org/0000-0001-8399-903X

diana_harasiuk@outlook.com

Савчук Н. А.

кандидат психологічних наук, доцент,

доцент кафедри соціокультурних технологій

Луцький національний технічний університет

вул. Львівська, 75, Луцьк, Волинська обл., Україна

orcid.org/0000-0001-7457-0872

ladz13@rambler.ru

Хомік О. М.

кандидат педагогічних наук, доцент,

доцент кафедри освітніх педагогічних технологій

ПВНЗ «Академія рекреаційних технологій і права»

вул. Карбишева, 2, Луцьк, Волинська обл., Україна

orcid.org/0000-0001-90949-5005

okshom2017@ukr.net

Ключові слова: професійно-педагогічна комунікація, компетентність викладача, успішність комунікативного акту, інклюзивний простір, академічна доброчесність, навички спілкування, суб'єкт комунікації.

У статті розглянуто основні теоретичні засади та компоненти професійно-педагогічної комунікації як виду педагогічної діяльності. Окреслено роль викладача як суб'єкта комунікативного акту в умовах інклюзивного освітнього середовища, оскільки викладач як суб'єкт професійно-педагогічної комунікації повинен відповідати всім вимогам забезпечення та впровадження освітнього процесу. Наведено низку нормативно-правових документів, що регулюють освітні процеси, зокрема в інклюзивному просторі. Також охарактеризовано основні праці вітчизняних теоретиків і науковців із питань педагогічної та психологічної комунікації та основних принципів її проведення. Наведено основну термінологію, охарактеризовано принципи успішної комунікації та її закономірності. Згадано про поняття комунікативної компетентності та його наповненість. Визначено поняття комунікації як процесу обміну інформацією, ідеями, поглядами, емоціями, що відбувається між двома або більше особами, а також спілкування за допомогою вербальних і невербальних засобів із метою передавання та одержання інформації. Наведено принципи успішної комунікації з урахуванням ролі викладача як основного суб'єкта комунікативного процесу. Наведено основні суб'єкти професійно-педагогічної комунікації та описано зв'язки між ними. Згадано про специфіку організації спілкування зі студентами з особливими освітніми потребами в умовах дистанційного навчання.

Охарактеризовано роль інформаційно-комунікаційних технологій у організації навчання та під час здійснення професійно-педагогічної комунікації. Наведено основні компоненти професійно-педагогічної та психологічної комунікації, а також згадано про функції педагогічної діяльності. Описано дев'ять основних навичок спілкування зі студентами з особливими освітніми потребами, а також обґрунтовано сукупний вплив педагога на результат комунікативного акту та на кінцеве сприйняття іншим комунікантом повноти та чіткості висловлювання. Також згадано про поняття академічної доброчесності та його роль у професійно-педагогічній комунікації. Загалом розглянуто сутність поняття комунікації як особливого виду педагогічної діяльності фахівця, професіонала своєї справи, педагога в умовах інклюзивної освіти.

THEORETICAL FUNDAMENTALS OF PEDAGOGICAL COMMUNICATION AS A TEACHER'S PROFESSIONAL ACTIVITY IN AN INCLUSIVE EDUCATIONAL ENVIRONMENT

Harasiuk D. M.

*Senior Lecturer at the Department of Educational Pedagogical Technology
Academy of Recreational Technologies and Law
Karbysheva str., 22, Lutsk, Volyn Region, Ukraine
orcid.org/0000-0001-8399-903X
diana_harasiuk@outlook.com*

Savchuk N. A.

*Candidate of Psychological Sciences, Associate Professor,
Associate Professor at the Department of Social and Cultural Technology
Lutsk National Technical University
Lvivska str., 75, Lutsk, Volyn Region, Ukraine
orcid.org/0000-0001-7457-0872
ladz13@rambler.ru*

Khomik O. M.

*Candidate of Pedagogical Sciences, Associate Professor,
Associate Professor at the Department of Educational Pedagogical Technology
Academy of Recreational Technologies and Law
Karbysheva str., 22, Lutsk, Volyn Region, Ukraine
orcid.org/0000-0001-90949-5005
okshom2017@ukr.net*

Key words: *professional and pedagogical communication, teacher's competence, success of the communicative act, inclusive space, academic integrity, communication skills, subject of communication.*

In the article the main theoretical principles and components of professional and pedagogical communication as a type of pedagogical activity have been considered. The role of the teacher as a subject of the communicative act in the conditions of inclusive educational environment has been outlined, as the teacher as the subject of professional and pedagogical communication must meet all the requirements of educational process ensuring and implementing. A number of normative and legal documents regulating educational processes, in particular in the inclusive space, have been given. The main works of domestic theorists and scientists on pedagogical and psychological communication and the basic principles of its implementation have also been described. The basic terminology has been presented and the principles of successful

communication and its regularities have been characterized. The concept of communicative competence and its content have been mentioned. The concept of communication as a process of information exchange, ideas, views, emotions that occur between two or more people, as well as communication through verbal and nonverbal means of transmitting and receiving information have been defined. The principles of successful communication taking into account the role of a teacher as the main subject of the communicative process have been presented. The main subjects of professional and pedagogical communication have been given and the connections between them have been described. The specifics of the organization of communication with students with special educational needs in the conditions of distance learning have been mentioned. The role of information and communication technologies in the organization of training and in the implementation of professional and pedagogical communication in particular has been described. The main components of professional, pedagogical and psychological communication as well as the functions of pedagogical activity have been presented. Nine basic communication skills with students with special educational needs have been described, as well as the cumulative influence of a teacher on the result of the communicative act and on the final perception of the completeness and clarity of expression of other communicators. The concept of academic integrity and its role in professional and pedagogical communication have also been mentioned. In general, the essence of the concept of communication as a special type of pedagogical activity of a specialist, a professional, a teacher in an inclusive education has been considered.

Постановка проблеми. У сучасних умовах розвитку системи освіти в Україні зростають вимоги до викладача закладу освіти як до професіонала своєї справи. Викладач як суб'єкт професійно-педагогічної комунікації повинен відповідати усім вимогам забезпечення та впровадження освітнього процесу. На цьому етапі реформування та становлення освіти в Україні, зокрема інклюзивної, важливою і пріоритетною є роль викладача як працівника закладу освіти. Загалом реформування системи освіти сприяє становленню людини як найвищої соціальної цінності. Звернення до всіх без винятку громадян із метою забезпечення прав на якісну освіту є наріжним каменем розвитку вітчизняної освітньої системи. Ціла низка нормативно-правових документів, прийнятих на державному рівні, регулює систему надання освітніх послуг особам з інвалідністю (Закон України «Про вищу освіту», Закон України «Про загальну середню освіту», Наказ МОНУ «Про затвердження Порядку зарахування осіб з особливими освітніми потребами до спеціальних закладів освіти, їх відрахування, переведення до іншого закладу освіти» від 01.08.2018 року, Постанова Кабінету Міністрів України від 12.07.2017 року № 545 «Про затвердження положення про інклюзивно-ресурсний центр», Національна стратегія реформування системи інституційного догляду та виховання дітей на 2017–2026 роки та ін.). Водночас перехід від традиційного інформаційно-пояснювального навчання, зорієнтованого на передачу готових знань,

до особистісно-розвивального, спрямованого на розвиток творчої особистості студента, акцентує увагу на важливості комунікації. Провідні науковці розглядали різні аспекти означеної проблеми: В. Киричук, В. Семиченко, Т. Титаренко та ін. – теоретико-методологічні основи спілкування; О. Абдуліна, З. Білоусова, В. Кан-Калик та ін. – розвиток закономірностей комунікативних умінь і навичок; В. Грехньов, Т. Гриценко, С. Омельченко та ін. – теорії і практики формування культури професійного педагогічного спілкування; О. Беляєв, А. Богущ, Н. Волкова, Н. Гез, А. Годлевська та ін. – розвиток комунікативної компетентності; Н. Бабич, Г. Золотова, Л. Мамчур, Н. Онипенко, Л. Паламар та ін. – комунікативний підхід у вивченні мови тощо. Натомість особливості комунікативної взаємодії педагогічного працівника із вихованцями в нових умовах інклюзивного освітнього середовища потребують додаткових напрацювань. Принагідно відзначимо, що професійно-педагогічна комунікація є одним із джерел розвитку комунікативних можливостей та навичок особистості, тоді як психолого-педагогічна комунікація враховує власне психологічні, психофізіологічні та психоемоційні чинники комунікативного акту. Тому важливим є дослідження сутності педагогічної комунікації викладача як професіонала з усіх можливих аспектів, зокрема в інклюзивному освітньому середовищі.

Мета статті полягає у ґрунтовному дослідженні теоретичних засад професійно-педагогічної комунікації в інклюзивному освітньому просторі.

Виклад основного матеріалу дослідження.

Інклюзивна освіта спрямована на забезпечення якісної підготовки всіх учасників освітнього процесу. Важливим засобом досягнення цього є формування індивідуально-особистісного стилю спілкування педагогічного працівника, де органічно поєднується комунікативна компетентність з інтерактивною і перцептивною компетентністю, що лежить в основі його професійної діяльності. Відомо, що спілкування має певні функції й спрямоване на створення сприятливого психологічного клімату, оптимізації освітньої діяльності та стосунків між педагогом і учнями (студентами) в колективі. Гармонійній особистості педагогічного працівника притаманні комунікативна компетентність, значний комунікативний потенціал та висока комунікативна культура, що загалом зумовлюють гідну якість спілкування як зі студентами, так і з колегами.

Н. Волкова у своїй праці визначає професійно-педагогічну комунікацію як «систему безпосередніх чи опосередкованих зв'язків, взаємодій педагога, що реалізуються за допомогою вербальних і невербальних засобів, засобів комп'ютерної комунікації з метою взаємообміну інформацією, моделювання й управління процесом комунікації, регулювання педагогічних відносин» [4].

У значній кількості досліджень визначено поняття комунікації як процесу обміну інформацією, ідеями, поглядами, емоціями, що відбувається між двома або більше особами, а також спілкування за допомогою вербальних і невербальних засобів із метою передавання та одержання інформації. Саме тому комунікативний акт варто розглядати як із професійної та педагогічної позиції, так і з психологічної.

Основним принципом успішної комунікації є адекватна передача інформації від педагога до іншого комуніканта або інших учасників процесу. Викладач або педагог як суб'єкт професійно-педагогічної комунікації визначає власне успішність та повноту реалізації того чи іншого комунікативного акту та відповідає за повне та адекватне донесення необхідної інформації. Професійно-педагогічна комунікація є складним видом педагогічної діяльності, спрямованою на навчання, виховання й розвиток особистості, і потребує певної відповідальності [1]. Особливо значущо це в умовах впровадження інклюзивної освіти.

Ефективність спілкування, гармонійність чи дисгармонійність його суб'єкта характеризують також поняттями конгруентності і неконгруентності. У конгруентній комунікації усі повідомлення, вербальні і невербальні, відповідають певному значенню, яке передається; педагог діє у потрібний момент, творчо, цілком у відповідності з обставинами і зі своїми професійними цілями. К. Роджерс зауважував, що конгруентність навіть

одного партнера покращує взаєморозуміння між обома, оптимізує спілкування. Під час спілкування з дітьми та дорослими, які мають обмеження життєдіяльності, важливо зберегти акцент саме на людині та її потребах. Для того, щоб не підкреслювати обмеження та побудувати продуктивне спілкування, необхідно узгодити свої внутрішні відчуття із зовнішніми проявами.

Неконгруентну комунікацію характеризують суперечливі повідомлення між словами і поведінкою, коли поза, жести й міміка, тон голосу повідомлення не збігаються з вербальною інформацією. Неконгруентне спілкування сигналізує про наявність у людини більше, ніж однієї моделі її поведінки та про те, що ці моделі конфліктують між собою. Вищезначене вкрай негативно впливає на ефективну взаємодію педагога з людьми з особливими освітніми потребами.

Суб'єкт комунікації має володіти власним емоційним інтелектом та вмінні спрямовувати власну енергетику у потрібне русло, володіти комунікативними вміннями та навичками, знаннями та практиками. Він знає, яким чином можна вплинути на партнера комунікації та сприяти успішності комунікативного акту. Також варто зазначити, що процес здійснення успішної професійно-педагогічної комунікації відбувається лише з урахуванням принципу академічної доброчесності. Підтвердженням цьому слугують нормативно-правові документи. Так, у статті 1 Розділу I Закону України «Про вищу освіту» академічна доброчесність визначається як «сукупність етичних принципів, якими мають керуватися учасники освітнього процесу під час навчання, викладання та провадження наукової (творчої) діяльності з метою забезпечення довіри до результатів навчання та/або наукових (творчих) досягнень» [7]. Саме через процес комунікації і здійснюється впровадження вищезазначених норм і принципів академічної доброчесності та формування педагогом майбутнього фахівця.

Згідно зі статтею 52 Розділу X «Учасники освітнього процесу» Закону України «Про вищу освіту» та статті 52 Розділу VI «Учасники освітнього процесу» Закону України «Про освіту» учасниками освітнього процесу у закладах вищої освіти є насамперед педагогічні, науково-педагогічні та наукові працівники та здобувачі вищої освіти, між якими відбувається професійно-педагогічна комунікація [8].

Стаття 58 Закону України «Про вищу освіту» серед обов'язків науково-педагогічних працівників виділяє власне дотримання норм педагогічної етики та моралі, академічної доброчесності та забезпечення її дотримання усіма учасниками освітнього процесу, а також розвиток у всіх учасників освітнього процесу таких

якостей, як: самостійність, творчість і ініціативність [7]. Основні ж принципи етикету у спілкуванні з людьми з інвалідністю запропоновані Всеукраїнським громадським об'єднанням «Національна асамблея людей з інвалідністю».

Суб'єкт професійно-педагогічної комунікації є частиною цілої системи зі своїми взаємозв'язками та прямими контактами: «викладач – студент», «викладач – група студентів», «викладач – студентський колектив», «викладач – викладач», «викладач – група викладачів», «викладач – викладацький колектив», «науково-педагогічний працівник – працівник закладу освіти / працівник адміністрації», «викладач – батьки студента / представники громади / інші суб'єкти управління освітою». Причому зв'язки між учасниками комунікативного акту часто є мішаними, тобто комплексними. З метою поліпшення комунікативної підготовки майбутніх педагогічних працівників Т. Ловейко пропонує використовувати кейс-методи на навчальних заняттях, що сприятимуть розвитку логічного мислення, комунікативної компетентності, а також відповідальності за виконану роботу [9].

Окрім прямих зв'язків між учасниками професійно-педагогічної комунікації можуть утворюватися й опосередковані. При цьому проміжним компонентом комунікації між науково-педагогічним працівником і здобувачем освіти є комп'ютер (ноутбук, нетбук, планшет, смартфон). Комп'ютерні засоби масової інформації, телекомунікаційні системи і мережі, що створюють можливості для міжособистісної та багатосторонньої комунікації і взаємодії, відіграють вагомую роль у створенні, обміні, поширенні, управлінні та доступі до знань [12]. Ця структура характерна для процесу дистанційного навчання, що є доволі актуальним в умовах сьогодення, спричинених діючими карантинними нормами.

Також не слід забувати про специфіку організації спілкування з особами з особливими освітніми потребами в умовах вимушеного дистанційного навчання. Крім переваг використання інформаційно-комунікаційних технологій в інклюзивній освіті (забезпечення дітям з особливими освітніми потребами рівного доступу до інформації та освітніх послуг, сприяння у розвитку їхніх пізнавальних потреб, підвищення мотивації, розширення сфери пізнавальних інтересів, можливість навчання у зручному темпі та за адаптованими до конкретних нозологій змістом і методами навчання), як зазначає Н. Горішна, існують негативні моменти, що стосуються необхідності модифікації змісту і методів навчання, ретельного планування і систематичного використання інформаційно-комунікаційних технологій, підготовки учителів до використання ІКТ-інструментів для навчання дітей із порушеннями [5].

Спілкуватися можна не лише за допомогою прямої мови. Є різні засоби спілкування: пряма мова, жестова мова, жестикуляція, малюнки, письмо [11]. Залежно від нозології дитини, ступеня її важкості та особливостей навчального матеріалу використовують той чи інший засіб комунікації. Комунікація ілюструє поведінку з дотриманням суспільних норм, спрямовану на іншу людину, що забезпечує пов'язане з цією поведінкою пряме або непряме заохочення. Тобто щойно дитина хоче пити, вона каже про це дорослому (поведінка) – отримує воду (заохочення). Якщо поведінка постійно заохочується, то повторюється у певних умовах.

Важливим психологічним аспектом сприйняття інформації через мовлення є правильність, виразність, ясність, точність, стислість, доцільність і логічність. Саме ці якості і формують професійну компетенцію педагога та впливають та успішність здійснення комунікативного акту.

Компонентами професійно-педагогічної та психологічної комунікації є: власне педагогічне спілкування, сприятливий соціально-психологічний клімат у колективі чи між колективами або групами учасників комунікативного процесу, вербальні та невербальні засоби комунікації, комп'ютерні технології [2]. Вербальні засоби комунікації представлені усною та писемною мовою, невербальні – це міміка, жести, зовнішній вигляд педагога. Невербальні засоби комунікації у свою чергу підсилюють вербальні та формують цілісне уявлення про майстерність педагога як професіонала та сприяють успішному комунікативному акту.

Л. Долинська і Ю. Уварова, вивчаючи у студентів педагогічного університету особливості їх спілкування, дійшли висновку про загалом низький рівень усвідомлення майбутніми педагогами труднощів у спілкуванні та про необхідність спеціальної цілеспрямованої корекційної роботи серед студентів вищого педагогічного навчального закладу [6].

Професійно-педагогічна комунікація ставить специфічні вимоги до якостей педагога, найважливішою серед яких є риса комунікативності як необхідна передумова успішної й активної роботи з інформацією, спрямованою на навчання і виховання здобувачів освіти [10]. Комунікативність визначається як «сукупність істотних, відносно стійких властивостей особистості, що сприяють успішному прийому, розумінню, засвоєнню, використанню й передаванню інформації» [3]. Компонентами професійно-педагогічної комунікативності педагога є стійка потреба в систематичній різноманітності комунікацій зі студентами в найрізноманітніших сферах; взаємодія загальнолюдських і професійних елементів комунікативності; емоційне задоволення на всіх етапах процесу

комунікації; наявність здібностей до здійснення комунікації; прагнення до набуття комунікативних навичок і вмінь [3]. Вплив такої діяльності націлений не лише на процес навчання, а й на виховання студента та всебічний розвиток його особистості. Саме таке комплексне спрямування формує сутність професійно-педагогічної комунікації як багатогранного та досить відповідального процесу, який вимагає наявності у науково-педагогічного працівника низки необхідних для ефективного спілкування компетентностей.

Виділяють дев'ять найважливіших навичок спілкування з дітьми з особливими освітніми потребами: прохання про бажаний предмет, прохання про допомогу, прохання про перерву, відповідь «ні» на запитання «Чи хочеш ти?..», відповідь «так» на запитання «Чи хочеш ти?..», реакція на прохання почекати, реакція на повідомлення про зміну діяльності, виконання інструкції, слідування розкладу. Усвідомлення викладачем їх важливості допоможе дитині адаптуватися до освітнього середовища, ефективно взаємодіяти як із дорослими, так і з однолітками.

Важливим для розуміння педагогічної діяльності є її вплив на кінцевого споживача інформації, що продукується суб'єктом комунікативного акту. Відповідно виділяють три основні групи функцій, що становлять багатозадачність викладача як основного складового процесу професійно-педагогічної комунікації: термінальні, тактичні та операціональні.

Висновки. Таким чином, професійно-педагогічна та психологічна комунікації є важливим

підґрунтям для здійснення ефективного педагогічного процесу у закладах освіти в умовах інклюзивного середовища. Професійно-педагогічна комунікація є основною формою педагогічного процесу, продуктивність якого зумовлюється цілями і цінностями спілкування. Комунікація здійснюється у процесі спільної комунікативної діяльності людей, опосередкованого взаємообміном інформацією, за якої кожен з його учасників засвоює загальнолюдський довід, суспільні, педагогічні, комунікативні, моральні та інші цінності, знання та способи комунікативної діяльності, виявляє, розкриває і розвиває власні психоемоційні якості, формується як особистість і як суб'єкт процесу комунікації [10]. Основним і центральним суб'єктом здійснення професійно-педагогічної комунікації є науково-педагогічний працівник закладу освіти, який є не лише гарантом надання якісних освітніх послуг, а й мотиватором для навчання. У спілкуванні з особами з особливими освітніми потребами слід чітко знати особливості цієї категорії людей та дотримуватися певних правил взаємодії з ними. Професійно-педагогічна комунікація є явищем багатогранним, що здатне викликати не лише обмін інформацією, а й обмін психологічним станом і емоціями між учасниками комунікативного акту. Професійно-педагогічна комунікація як процес взаємообміну інформацією є засобом здійснення професійної діяльності викладача, професійна педагогічна майстерність якого ґрунтується на навичках, знаннях і вміннях. Останнє і передає викладач своїм студентам у процесі професійно-педагогічної комунікації.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бондарева Л.І. Викладач як суб'єкт педагогічної комунікації. *Репозитарій національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова*. URL: <http://enpuir.npu.edu.ua/handle/123456789/8743> (дата звернення: 28.09.2021).
2. Волкова Н.П. Педагогіка : підручник для студ. вищ. навч. закл. Київ : ВЦ «Академія», 2002. 576 с.
3. Волкова Н.П. Педагогічні комунікації : підручник для студ. вищ. навч. закл. Дніпропетровськ : РВВ ДНЦ, 2002. 92 с.
4. Волкова Н.П. Професійно-педагогічна комунікація : навч. посіб. Київ : ВЦ «Академія», 2006. 256 с.
5. Горішна Н. Використання інформаційно-комунікаційних технологій у навчанні дітей з особливими освітніми потребами: переваги та обмеження. *Практичні комунікаційні кейси в інклюзивному освітньому середовищі* : матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції (Київ, 22 листопада 2019 р.). Київ, 2019. С. 27–40.
6. Долинська Л.В., Уварова Ю.В. Особливості усвідомлення особливостей спілкування майбутніми вчителями. *Пробл. загал. та педагог. психології* : зб. наук. праць ін-ту психології ім. Г.С. Костюка АПН України / за ред. Максименка С. Д. Т. VI. – вип. 2. Київ, 2004. С.104–111.
7. Закон України «Про вищу освіту» від 02.10.2021 № 1556-VII : станом на 02.10.2021. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1556-18#Text> (дата звернення 02.10.2021).
8. Закон України «Про освіту» від 02.10.2021 № 2145-VIII : станом на 02.10.2021. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2145-19#Text> (дата звернення 02.10.2021).
9. Ловейко Т. Особливості використання практичних комунікативних кейсів при підготовці студентів спеціальності «Видавнича справа та редагування». *Практичні комунікаційні кейси в інклюзивному освітньому середовищі* : матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції (Київ, 22 листопада 2019 р.). Київ, 2019. С. 59–62.

10. Лутай В.С. Філософія сучасної освіти. Київ, 1996. 189 с.
11. Бондар К.М. Теорія і практика інклюзивної освіти : навч.-метод. посіб., 2-ге вид., доп. Проект «Підтримка інклюзивної освіти у м. Кривий Ріг», 2019. 170 с.
12. Vega-Hernández M.C., Patino-Alonso M.C., Galindo-Villardón M.P. Multivariate characterization of university students using the ICT for learning. *Computers & Education*. 2018. Т. 121. С. 124–130. doi: 10.1016/j.compedu.2018.03.004. с. 126.

REFERENCES

1. Bondarjeva L.I. Vykladach jak sub'jekt pedagoghichnoji komunikaciji. Repozytarij nacionaljnogho pedagoghichnogho universytetu imeni M.P. Draghomanova [A Lecturer as a Subject of Pedagogical Communication]. Retrieved from : <http://enpuir.npu.edu.ua/handle/123456789/8743> (accessed 28 September 2021). (in Ukrainian)
2. Volkova N.P. (2002) *Pedagoghika : pidruchnyk dlja stud. vyshh. navch. zakl.* [Pedagogics]. Kyiv : «Akademija». (in Ukrainian)
3. Volkova N.P. (2002) *Pedagoghichni komunikaciji : pidruchnyk dlja stud. vyshh. navch. zakl.* [Pedagogical Communication]. Dnipropetrovsk : RVV DNTs. (in Ukrainian)
4. Volkova N.P. (2006) *Profesijno-pedagoghichna komunikacija : navch. posib.* [Professional and Pedagogical Communication]. Kyiv : «Akademija». (in Ukrainian)
5. Ghorishna N. (2019) Vykorystannja informacijno-komunikacijnykh tekhnologij u navchanni ditej z osoblyvymy osvitnimy potrebamy: perevahy ta obmezhennja [Use of ICT at the Educational Process of Children with Specific Educational Needs: Advantages and Limits]. Proceedings of the *Praktychni komunikacijni kejsy v inkluzyvnomu osvitnjomu seredovyshhi : materialy Vseukrajinsjkoji naukovopraktychnoji konferenciji* (Ukraine, Kyiv, November 22, 2019), Kyiv, pp. 27–40. (in Ukrainian)
6. Dolynsja L.V., Uvarova Ju.V. (2004) Osoblyvosti usvidomlennja osoblyvostej spilkuvannja majbutnimy vchyteljami. Probl. zaghal. ta pedagogh. Psykholohiji [Peculiarities of Future Teachers Communication Understanding]. *General and Pedagogical Psychology Problems Proceedings of the zb. nauk. pracj in-tu psykholohiji im. Gh.S. Kostjuka APN Ukrajinjy* (Ukraine, Kyiv, 2004) (eds. Maksymenko S.D.), vol. VI. no. 2, pp. 104–111. (in Ukrainian)
7. Zakon Ukrajinjy «Pro vyshhu osvitu» (2021) # 1556-VII [The Law of Ukraine on Higher Education]. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1556-18#Text> (accessed 02 October 2021). (in Ukrainian)
8. Zakon Ukrajinjy «Pro osvitu» (2021) # 2145-VIII [The Law of Ukraine on Education]. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2145-19#Text> (accessed 02 October 2021). (in Ukrainian)
9. Lovejko T. (2019) Osoblyvosti vykorystannja praktychnykh komunikatyvnykh kejsiv pry pidghotovci studentiv specialjnosti «Vydavnycha sprava ta redaghuvannja». *Praktychni komunikacijni kejsy v inkluzyvnomu osvitnjomu seredovyshhi* [Peculiarities of Practical Communicative Case Using]. Proceedings of the *materialy Vseukrajinsjkoji naukovopraktychnoji konferenciji* (Ukraine, Kyiv, November 22, 2019), Kyiv, pp. 59–62. (in Ukrainian)
10. Lutaj V.S. (1996) *Filosofija suchasnoji osvity* [Modern Education Philosophy]. Kyiv. (in Ukrainian)
11. Bondar K.M. (2019) *Teorija i praktyka inkluzyvnoji osvity : navch.-metod. posib., 2-ghe vyd., dop. Proekt «Pidtrymka inkluzyvnoji osvity u m. Kryvyj Rih»* [Theory and Practice of Inclusive Education]. (in Ukrainian)
12. Vega-Hernández M.C., Patino-Alonso M.C., Galindo-Villardón M.P. Multivariate characterization of university students using the ICT for learning. *Computers & Education*. 2018. Vol. 121. pp. 124–130. doi: 10.1016/j.compedu.2018.03.004. (in English)